

Problemy badania aspektu polskiego i węgierskiego

Pátrovics Péter

Problemy analizy konfrontatywnej dwóch języków (np. polskiego i węgierskiego) mogą powstać nie tylko z powodu różnic genealogicznych czy typologicznych. W przypadku porównania języka polskiego z węgierskim głównym źródłem problemów jest fakt, że w języku węgierskim, w przeciwieństwie do polskiego, aspektualność nie ma jądra morfologicznego opartego na opozycji par aspektowych.

1. Języki a aspektowość.

Pojęcie aspektowości wprowadził do rosyjskiej literatury językoznawczej A.W. Bondarko (Bondarko 1983:76–115). Jest to pojęcie szersze niż aspekt, zwany po rosyjsku "videm". Uważam, że kategorie morfologiczne polskiego czasownika mogą być opisane w ramach teorii gramatyki funkcjonalnej. Takie podejście pozwala nam wyróżnić tzw. kategorie funkcyjno- semantyczne, albo według nowszej terminologii pola funkcyjno-semantyczne (PFS) które są szerszymi i bardziej elastycznymi (np. aspektowość) niż rozpatrywane w ściślejszym znaczeniu kategorie takie jak np. aspekt. Zgodnie z tą koncepcją należy rozróżnić takie pola funkcyjno-semantyczne, jak np. aspektowość z morfologicznym jądrem aspektu, temporalność z kategorią czasu, modalność z morfologiczną kategorią trybu (na jego związek z aspektem zwrócił uwagę już w roku 1971 Witold Śmiech) oraz diateza, która zawiera kategorię strony (czynnej lub biernej), jako sfokusowany, dominujący komponent danego funkcyjnego pola semantycznego. Wszystkie te PFS mogą być wyróżnione na podstawie zbieżności treściowych. Co się tyczy aspektowości, to jest ona takim PFS, którego treścią jest charakter przebiegu i wymiaru czynności w czasie, a jego wyrażeniem są określone środki językowe: morfologiczne, słowotwórcze, syntaktyczne, leksykalne. Środki językowe mogą być różnorodne, ale łączy je wspólnota funkcji: wszystkie one uczestniczą w jakiś sposób w charakteryzowaniu przebiegu akcji.

Na aspektowość więc należy patrzeć jako na całokształt środków wielopoziomowych, służących charakteryzowaniu przebiegu akcji w czasie. Gramatycznym (morfologicznym) jądrem aspektowości jest aspekt czasownika, oznaczający różnice dotyczące przebiegu akcji i zgodnie z tym wyrażający się przez gramatyczną opozycję dwóch form. Forma dokonana wyraża akcję w sposób całościowy (zamkniętość wewnętrznej struktury czasowej akcji) a niedokonana wyraża akcję w sposób niecałościowy. Aspekt to najbardziej zgramatyzowany poziom aspektowości. Na peryferii pola, w każdym razie poza centrum aspektowości, znajdują się rodzaje czynności (Aktionsarten) charakteryzowane – wyrażone morfemicznie, i niecharakteryzowane, tzn. nie mające wyznacznika formalnego. Dlatego też wielu aspektologów nazywa je klasami semantycznymi albo grupami czasownikowymi. Rodzaje czynności są semantycznymi grupami czasownikowymi wyróżnionymi na podstawie wspólnoty typu przebiegu akcji. Taką wspólną charakterystyką przebiegu akcji mogą być: częściowo początek akcji (*zaśpiewać–dalra fakad*), finitywność (*odzwyczaić–leszokik*), delimitatywność (*posiedzieć–elüldögél*), perduratywność (*przeleżeć–elfekszik /egy darabig/*), momentalność (*błysnąć–megcsillan*), akcja długotrwała od

czasu do czasu przerywana (*wypisywać–kirogat*), różne intensywa oznaczające natężenie akcji (*napluskać się–sokat/eleget pancsol*), czasowniki dystrybutywne, oznaczające akcje następujące kolejno po sobie (*powykreślać–sorban egymás után kihúzogat*) itp. Na podstawie tych przykładów możemy stwierdzić, że język węgierski, chociaż czasami posługuje się przysłówkami albo opisem leksykalnym (*dalra fakad* tzn. *énekelni kezd, egy darabig, sokat, eleget, sorban egymás után*, (nazwijmy je w tym wypadku "środkami pomocniczymi"), posiada dosyć bogaty system rodzajów czynności. Pod tym względem język węgierski jest podobny do języka polskiego. Węgierski językoznawca Ferenc Kiefer uważa, że pod względem zdolności do wyrażania rodzajów czynności język polski i węgierski stoją na najwyższym poziomie hierarchii, a dopiero po nich następują kolejno język niemiecki, angielski oraz francuski (Kiefer 1996:261). Wszystkie scharakteryzowane powyżej rodzaje czynności tworzy się w procesie słowotwórczym, które pojawiają się albo w jednym z dwóch aspektów, albo w obydwóch aspektach równocześnie jako modyfikacje semantyczne pierwotnego czasownika. Rodzaje czynności to leksykalny, leksykalno-gramatyczny poziom aspektowości. W związku z tym należy mówić jeszcze o pojęciu granicy zakończenia akcji /ros. предельность, niem. Grenzbezogenheit/. Jest ono nieodłączną częścią aspektowości, aspektu i rodzajów czynności, ponieważ bez zrozumienia tej abstrakcji nie można się zorientować w mechanizmie funkcyjnym aspektu i jego współdziałaniu z rodzajami czynności. Semantyka wskazuje na granicę akcji, tzn. akcja rozpatruje się z punktu widzenia kierunku prowadzącego do granicy wewnętrznej (niedokonaność), po osiągnięciu której, już dalej nie może być ona kontynuowana, i ustaje (dokonaność). Wyczerpanie się akcji jest cechą dokonaności. Czasowniki pod tym względem nieograniczone należą do grupy czasowników niedokonanych tzw. imperfectiva tantum (np. wszystkie czasowniki stanu *stać, leżeć, siedzieć–áll, fekszik, ül* itp.), a czasowniki delimitatywne (np. *postać, poleżeć, posiedzieć–elálldogál (egy darabig), elfekszik (egy darabig), elüldögél (egy darabig)*) do grupy czasowników dokonanych tzw. perfectiva tantum.

Mankamentem tej teorii jest jednak to, że zjawisko słowiańskiego aspektu ogranicza ona tylko do grupy czasowników cyklicznych, terminatywnych czy telicznych (предельные глаголы, Grenzverben) czyli do tych, których semantyka zawiera wewnętrzną granicę akcji. Cockiewicz wskazuje natomiast na to, że w wypadku polskich czasowników takich jak np. *jeździć* vs. *pojeździć* mamy do czynienia z taką samą regularną opozycją aspektową, jak w wypadku czasowników *jechać* vs. *pojechać*. (Cockiewicz 1992:65–78, 1998). Różnica polega tylko na tym, że podczas gdy w drugim wypadku dokonaność wyraża się poprzez osiągnięcie granicy (czynność w sposób naturalny wyczerpana), w pierwszym została ona zasygnalizowana w inny sposób (czynność w sposób sztuczny przerywana). Według terminów Cockiewicza, które bywają używane także przez innych polskich lingwistów (zob. Łaziński 1995:3) pary utworzone z czasowników terminatywnych typu *jechać* vs. *pojechać* to pary aspektowe sensu stricto, a pary typu *jeździć* vs. *pojeździć* są parami sensu largo. Jászay wyraził podobną opinię na ten temat twierdząc, że w języku rosyjskim pary typu (*гулять* vs. *погулять spacerować* vs. *pospacerować*) należą do peryferii danego pola semantycznego, podkreślając jednak, że bynajmniej nie są one

"czystymi" parami aspektowymi /прототипическая, каноническая пара/ (Jászay 1997: 233). Dotychczasowe ujęcia semantyki aspekto-rodzajowej mające dwie podstawowe opozycje: (1) istnienie:nieistnienie granicy w znaczeniu czasownika; (2) osiągnięcie:nieosiągnięcie tej granicy, zostały skrytykowane już w latach 70-ych a nieco później na początku lat 80-ych przez bułgarskiego językoznawcę N.B. Thelina (Thelin 1978, 1981:207–216). W celu uniknięcia niejasności N.B.Thelin wprowadził do systemu opozycji aspekto-semanticznych kategorię totalności, którą w swoich pracach zdefiniował jako "całościowe przedstawienie zdarzenia". Cockiewicz zamiast mówić o osiąganiu granicy, kryterium dokonaności określa jako zamkniętość akcji, które realizuje się albo w sposób naturalny (poprzez osiągnięcie wewnętrznej granicy), albo w sposób sztuczny (poprzez przerwanie akcji).

2. Podział języków według aspektowości.

Aspektowość, o czym była mowa wyżej, jest pojęciem bardziej elastycznym, bardziej uniwersalnym niż aspekt. Zatem pozwala nam spojrzeć na zjawisko aspektu bardziej otwarcie i badać aspekt na tle szerszego kontekstu. A więc o aspekcie możemy mówić nawet i wtedy, gdy badane przez nas zjawisko ma bardzo mało wspólnego z tym, co w językach słowiańskich nazywa się aspektem. Ogólnie można powiedzieć, że wszystkie odcienie znaczeniowe słowiańskiego (polskiego) aspektu można wyrazić także w każdym innym języku (np. węgierskim). Jednak może się zdarzyć, że w danym języku nie jest to zjawisko obowiązkowe i środki wyrażania aspektu nie są uniwersalne, tzn. są w mniejszym stopniu zgramatyzalizowane. Np. czynności długotrwałe w języku polskim wyraża się konsekwentnie za pomocą czasowników niedokonanych. W języku węgierskim polskiemu znaczeniu aspektowemu odpowiadają różne formy. Posłużmy się przykładami:

*Gdy **przechodziłem** na tę stronę, **potknąłem się i upadłem**.*
(w j.pol.: prefigowany czasownik niedokonany)

*Amikor **mentem át** a túloldalra, **megbotlottam és elestem**.*
(w j. węg.: czasownik z przedrostkiem, przedrostek stoi w pozycji postpozytywnej)

*Marynarz **długo wspinał się** na maszt.*
w j.pol.: okolicznik czasu oznaczający czynność długotrwałą i prefigowany czasownik niedokonany

***Sokáig tartott, amíg** a matróz **felmászott** az árbocra.*
w j. węg.: opis leksykalny, (zdanie podrzędnie złożone)

Nawet ta sama akcja niedokonana może mieć różne odpowiedniki w języku węgierskim w zależności od kontekstu czyli od typu współczesności. Np.:

(a) *Długo oglądaliśmy jak słońce zachodziło.*

(b) *Gdy weszliśmy do lasu, słońce właśnie zachodziło / chyliło się ku zachodowi.*

(a) *Sokáig néztük mint ment le a nap.*

(b) *Amikor beértünk az erdőbe a nap már lemenőben volt.*

(w j. pol.: (a)(b)–czasownik niedokonany (związek frazeologiczny z czasownikiem niedokonanym))

(w j. węg.: (a) czasownik z przedrostkiem w pozycji postpozytywnej

(b) opis leksykalny)

Powstaje pytanie, jakim językiem jest język węgierski, z uwagi na kryterium aspektowości, które pozwala wyróżnić przynajmniej trzy grupy:

(A) - Aspekt jest kategorią gramatyczną opierająca się na opozycji morfologicznej czasowników dokonanych i niedokonanych;

(B) - Kategoria aspektu jest w mniejszym stopniu zgramatykalizowana, (np. nie ma par aspektowych, tylko jeden aspekt (np. progresywny) jest morfologicznie nacechowany;

(C) - Aspekt istnieje tylko jako abstrakcyjna kategoria pojęciowo-semantyczna, Aspekt nie ma wykładnika formalnego i istnieje tylko na płaszczyźnie zdania albo tekstu. (Najczęściej jest to kategoria składniowa).

Do grupy (A) zaliczamy języki słowiańskie i bałtyckie semickie, oraz język gruziński. Do grupy (B) należą języki neoromańskie np. włoski,(w czasie teraźniejszym dochodzi do neutralizacji aspektu) język angielski, częściowo język węgierski, natomiast do (C) języki skandynawskie (np.szwedzki), język niemiecki,częściowo język węgierski.

Comrie uważa, że język węgierski pod względem aspektowym stoi pomiędzy językami słowiańskimi i niemieckim, które reprezentują dwie "skrajności" (Comrie 1976:142). W językach słowiańskich mamy do czynienia z rozwiniętą kategorią aspektu, a w niemieckim niemal że brak wykładników formalnych aspektu. Język węgierski jest rzeczywiście dosyć heterogeniczny, co się tyczy wyrażania aspektu. Np.: czasowniki z przedrostkiem w pozycji postpozytywnej sygnalizują akcję niedokonaną, często tzw. aspekt progresywny, por.: *éppen ment be vs. bement, éppen jött ki vs. kijött, éppen öntötte ki vs. kiöntötte, most beszéli meg vele vs. megbeszéli i megbeszélte* itp.Postpozytywna pozycja przedrostka jednak nie może być uważana za uniwersalny środek imperfektywacji w języku węgierskim, ponieważ konstrukcje z przedrostkiem w postpozycji nie zawsze są możliwe. Np.: **már olvastam végig a könyvet, *már nöttem ki az inget,* w języku polskim natomiast takie zdania jak: *już doczytywałem książkę, już wyrastałem z koszuli* są poprawne. Chociaż w języku węgierskim można zastosować wyżej wspomniany środek syntaktyczny w celu wyrażenia niedokonaności, jego zastosowanie nie jest jednak obowiązkowe. (por.:*Miközben leszálltam /szálltam le a buszról megbotlottam*). W tym zdaniu obydwie formy są poprawne (Jászay–Tóth 1987: 62–63). Jednak bardzo często język węgierski staje się jakby

"obojętny" względem aspektu, o czym świadczą np. różne interpretacje następującego zdania węgierskiego :*Amikor elmentem hazulról eloltottam a villanyt. Kiedy wychodziłem/wyszedłem z domu zgasilem światło.* Powyższe interpretacje zależą od tego, czy nacisk kładziemy na równoczesności czy też na uprzedniości.

3. Polskie znaczenia aspektu i jego funkcyjne odpowiedniki węgierskie. Analogie—różnice.

Na pierwszy rzut oka wydaje się, że znalezienie węgierskich odpowiedników polskich par aspektowych nie nastrecza kłopotów. Np: *zabijać* vs. *zabić* : *öl - megöl*, *robić* vs. *zrobić* : *csinál - megcsinál*, *suszyć się* vs. *wysuszyć się* : *szárad - megszárad*, *tłumaczyć* vs. *wytłumaczyć* : *magyaráz - megmagyaráz* itd. Niektórzy gramatycy na podstawie węgierskich par aspektowych takich jak: *küld - elküld*, *tanul - megtanul* uważają, że użycie aspektów w językach słowiańskich mniej więcej odpowiada węgierskiemu uzusowi językowemu (Banó 1955, Erdődi 1951). Chociaż węgierski rusycysta István Pete zwracał uwagę na to, że w języku węgierskim istnieją opozycje aspektowe których człon dokonany (np. *megír, elolvas, megtanul*) determinuje aspekt całego zdania (Pete 1944:233), niemniej jednak sądzimy, że podobieństwo w aspekcie tych dwóch języków w tym zakresie nie jest elementem dominującym.

Niestety, trudność tkwi w tym, że w danej sytuacji językowej węgierskiemu czasownikowi perfektywnemu może odpowiadać w języku polskim czasownik niedokonany (np. w wypadku powtarzającej się czynności dokonanej). Wystarczy porównać następujące zdanie węgierskie z polskim: *Többször is újírtam a jegyzeteket, mielőtt odaadtam Évának. Wiele razy przepisywałem/przepsiałem skrypty, zanim podałem je Ewie.* Tu jednak w języku polskim częściej używa się formy czasownika dokonanego, co oznacza, że między językiem polskim a węgierskim w podobnych wypadkach obserwuje się pewną harmonię w zakresie użycia aspektów. W literaturze fachowej już niejednokrotnie zwracano uwagę na to, że w językach zachodniosłowiańskich i słoweńskim formy dokonane oznaczające powtarzające się czynności przeszłe, mają szersze zastosowanie niż w językach wschodniosłowiańskich (Anajewa 1993:65–80 et al.). Czasami jednak użyciu czasownika dokonanego w języku polskim odpowiadają w języku węgierskim formy imperfektywne. Np.: *Kierowca nagle zahamował, a samochód się zatrzymał.—A vezető hirtelen fékezett, a kocs megállt* (Jászay Tóth 1987:16). Chociaż między językiem polskim i węgierskim można zaobserwować poważną asymetrię w dziedzinie aspektu, węgierski czasownik imperfektywny i pokrewny mu perfektywny (prefigowany) mogą być jednak punktem wyjścia przy prezentacji podstawowych konstrukcji aspektowych języka polskiego. Por. *Czytał książkę.* - *Könyvet olvasott.* *Czytał książkę przez trzy miesiące.* - *Három hónapon át olvasta a könyvet.* *Przeczytał książkę w ciągu trzech miesięcy.* - *Három hónap alatt elolvasta a könyvet.* Podobne konstrukcje można utworzyć za pomocą następujących par czasowników: *pisać* vs. *napisać* : *ír - megír*, *budować* vs. *zbudować* : *épít - felépít*, *gotować* vs. *ugotować* : *főz - megfőz*, *czesać* vs. *uczesać* : *fésül - megfésül*, itd. Polskie prefiksalne pary aspektowe strukturalnie są częściowo podobne do węgierskich. Nie należy jednak wyciągać z tego wniosku, że zachowują się one identycznie w każdej sytuacji. Podobieństwo to bowiem ogranicza się tylko do wyżej opisanej sytuacji, i do czasu przeszłego tego typu czasowników. (Zdanie węgierskie: *El fogom olvasni a könyvet.* i polskie: *Przeczytam książkę.* znacznie różnią się pod względem strukturalnym.) Dlatego też uważamy, że należy poświęcić więcej uwagi różnicom niż podobieństwom w użyciu aspektu węgierskiego i

polskiego, ponieważ w taki sposób łatwiej będzie można usunąć trudności wynikające z interferencji językowej.

Węgierskie badania polskiego aspektu nie mają wielkiej tradycji. Ostatnio ukazało się tylko pięć artykułów na ten temat (Ádámné 1984:159–169, Bárkányi 1984: 144–157, Kiefer 1996:257–268, Pátrovics 1995:/a.104–107, /b.108–111). Można by jeszcze przytoczyć tu uwagi dotyczące użycia aspektów w podręcznikach do nauki języka polskiego Węgrów:(Kerényi–Szabó–Varsányi 1968, Bańczerowski–Szabó–Bakonyi 1980) W pierwszym węgierskim podręczniku języka polskiego zastosowano jednak błędną paralelę, na co słusznie wskazuje Bárkányi Zoltánné: "...podręcznik za wszelką cenę usiłuje utożsamiać polskie formy prefiksalnych czasowników z węgierskimi np. *pomagać* vs. *pomóc* : *segíteni* - *megsegíteni*, jednak węgierskie *megsegíteni* może występować w charakterze odpowiednika polskiego *pomóc* tylko bardzo rzadko. Np.: *Zaraz ci pomogę*. - *Mindjárt segíték neked*." ale nie: **Mindjárt megsegítlek*. (Bárkányi 1984:146) Takie ujęcie problemu wcale nie sprzyja unikaniu błędów.

Autorka analizując nowszy węgierski podręcznik do nauki języka polskiego pisze, że "...tam znajduje się lepszy przegląd aspektu polskiego czasownika", zarzucając autorom jedynie to, że "podręcznik nie informuje o tym, że forma osobowa czasownika dokonanego oznacza czas przyszły" (Bárkányi 1984: 147). Już z tego krótkiego przeglądu widzimy, że zbyt mechaniczne ujęcia, oraz ogólne twierdzenia typu "aspekt niedokonany ukazuje akcje kursywnie (jako będące w toku), a aspekt dokonany – kompletywnie" wcale nie ułatwiają nauczania poprawnego stosowania form aspektowych. Chociaż odpowiednia rama teoretyczna jest niezbędna do prowadzenia jakichkolwiek badań, tak i do badań aspektowych, to jednak musi być ona oparta o bogaty materiał językowy. Tylko w ten sposób możemy otrzymać pełny obraz badanych przez nas zjawisk.

Bibliografia

Ananjewajew- Ананева Н.(1993):Функционирование форм прошедшего времени совершенного вида со значением повторяемости в польском языке в сопоставлении с русским. In:Исследования по глаголу в славянских языках. wyd.UW. Warszawa

Ádámné dr.Porcsalmy Éva (1984):Gondolatok a lengyel igeszemléletről és magyar megfelelőiről. In: A lengyel nyelv és irodalom magyarországi kutatásairól. 4. Budapest

Banó István (1955): Az orosz ige tanításának néhány kérdése. Tankönyvkiadó Budapest

Bańczerowski J.- Szabó D. - Bakonyi I. (1980): Lengyel nyelvkönyv. Tankönyvkiadó Budapest

Bárkányi Zoltánné (1984): A lengyel igeaspektusok használatának néhány kérdése magyar anyanyelvűeknél. In: A lengyel nyelv és irodalom magyarországi kutatásairól. 4. Budapest

Bondarko - Бондарко А.В. (1983): Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Ленинград

Cockiewicz W. (1992): Aspekt na tle systemu słowotwórczego polskiego czasownika i jego funkcyjne odpowiedniki w języku niemieckim. UJ.Kraków

Uő:(1998): Wiele Grammeme hat der slawische Verbalaspekt? rękopis

Comrie B. (1976): Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge University Press. Cambridge

Erdődi József (1951): Orosz nyelvtan. Tankönyvkiadó Budapest

Jászay László - Tóth László (1987): Az orosz igeaspektusról magyar szemmel. Tankönyvkiadó Budapest

Jászay László-(1997):Отвeты на вопросы анкеты аспектологического семинара филологического факультета МГУ.т.1.

Kerényi G. - Szabó D. - Varsányi I. (1980): Lengyel nyelvkönyv. Tankönyvkiadó Budapest

Kiefer Ferenc (1996): Az igeaspektus areális–tipológiai szempontból. In: Magyar Nyelv /3.

Łaziński M. (1995): O pojęciu perfectivów tantum i różnych kryteriach ich wydzielenia. In: Poradnik Językowy. zeszyt 5-6.

Pátrovics Péter 1995, a) Aspekt a tryb rozkazujący.

Uő:b) Kompenzációs tendenciák az orosz és a lengyel aspektus viszonylatában. In: Polono–Hungarica / 7.

Pete István (1994): Mondataspektus vagy igeaszemlélet? In: Magyar Nyelvőr /2.

Śmiech W. (1971): Funkcje aspektów czasownikowych we współczesnym języku ogólnopolskim. Łódź.

Thelin N.B. (1978): Towards a Theory of Aspect, Tense and Actionality in Slavic. Uppsala.

Uő:(1981): Акционалната семантика на глаголната префиксация в руския и българския език в светлината на една компонентна видова теория. Ревизия на понятието "начин на действие" In:Български език. nr.31

In: Polono – Hungarica 8., Bańcerowski, Janusz (szerk.) ELTE, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest, 2000: 306-314.